

LEHET-E TUDATTALAN A LELKIISMERET? FENOMENOLÓGIAI MEGJEGYZÉSEK FREUD LELKIISMERET-FOGALMÁHOZ.*

SCHWENDTNER TIBOR

I.

„A normális ember nem csak sokkal erkölcstelenebb, mint ahogy hiszi, hanem sokkal erkölcsösebb is, mint ahogy tudja” – írja Freud egyik metapszichológiai írásában (GW 13: 281. sk. o.);⁶⁶⁴ e paradoxnak tűnő megfogalmazás jól visszatükrözi azt az ellentmondásos pozíciót, melyet a lelkiismeret és az azzal rendkívül szorosan összekapcsolódó felettes én (Überich) a freudi koncepcióban, szorosabban az úgynevezett lelki készülék topográfiai elrendezésében és a tudatos-tudattalan megkülönböztetés vonatkozásában betölt. Freud kijelentése arra utal, hogy a lelkiismeret bizonyos szempontból többet tud rólunk, mint mi magunk, más szempontból azonban olyanokat is tudni vél, melyek valótlannak bizonyulnak a freudi analízis fényében. A lelkiismeret a mindent megfigyelő bírő és cenzor szerepét játssza, emellett azonban működése – legalábbis részben – tudattalan, az én számára a normál mindennapi életben hozzáférhetetlen. A lelkiismeret paradox pozíciója – véleményem szerint – nem véletlen, hanem a lelki struktúrában elfoglalt helyéből és a rá ruházott feladatokból következik.

Freud a lelkiismeretet a felettes énnel szoros összefüggésben tárgyalja, sok helyütt szinte azonosítja azzal, másutt pedig – pontosítva mondandóját – a felettes én fontos funkciójaként, részeként mutatja be: „Azt a különleges intézményt tehát, amit az énben először sikerült elkülönítenem, nevezhetném egyszerűen lelkiismeretnek, de jobb, ha óvatosan meghagyjuk ez intézmény önállóságát és feltesszük, hogy a lelkiismeret ennek egyik funkciója, és az önmegfigyelés, mely a lelkiismeret bírói tevékenységének nélkülözhetetlen előfeltétele, egy másik [...] nevezzük mostantól fogva az énben jelenlevő intézményt 'felettes énnel'.” (GW 15: 65. sk. o.).⁶⁶⁵ Freud a *Totem és tabu*ban is az önmegfigyelés és bírói működés összefüggésében definiálja a lelkiismeretet: „A lelkiismeret bizonyos bennünk meglévő vágygerjedelmek elutasításának belső észrevevése” (GW 9: 85. o.).

* E tanulmány az OTKA (T 049 541) támogatásával készült.

⁶⁶⁴ A Freud-idézetek a *Gesammelte Werke 1-17.*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main, kötetéből származnak.

⁶⁶⁵ „Ezt a hatóságot nevezzük felettes énnel, az ítélkező funkcióiról való élményünket pedig *lelkiismeretnek*.” (GW 17: 136. o.)

Freud a felettes énnak (lelkiismeretnek) a következő, meghatározó jegyeket tulajdonítja: önálló intézmény, bírói, kritikai hatóság, amely nem csupán a megvalósított tevékenységünkről, hanem vágyainkról, ösztönrezdülleteinkről is ítéletet mond, e hatóság „figyeli az ént, utasításokat ad neki, ítélkezik fölötté, büntetésekkel fenyegeti” (GW 17: 136. o.), ezenfelül „cenzori tevékenységet fejt ki” (GW 14: 496. o.), amely megszabja, hogy melyek azok a vágyak, gondolatok, törekvések, amelyek megfelelnek a felettes énben lecsapódott normáknak és egyáltalán tudatosulhatnak az énben. A felettes én önálló szervezettségét, intézmény-jellegét az is erősíti, hogy a felettes én „az éntől független energiámmal rendelkezik” (GW 15: 66. o.).

Freud a felettes én genezisének leírásával próbálta meg értelmezni és egy-egy elméleti keretben összefogni e lelki instancia fent felsorolt alapvető funkcióit. A felettes én genezisének kulcsmozzanata a *bensővé tétel* és az *identifikáció*. A kisgyermek „tudvalevőleg amorális, nincsenek gátlásai gyönyör-szerzésre törekvő rezdülleteivel szemben.” (GW 15: 68. o.) E mintegy természeti állapotban leledző kisgyermeket elsősorban a szülők, továbbá a nevelők és más, a gyermek környezetében lévő személyek – a szeretetnyilvánítás és a büntetés eszközeivel – arra próbálják szoktatni, hogy az adott társadalomban elfogadott normákat tartsa be. A nevelődési, szoktatási folyamat során a *külső hatalmi tényezők* egyre inkább bensővé válnak, mintegy beépülnek az ifjú gyermeki lélek szerkezetébe: „a külső visszatartás belsővé válik, a szülői tekintély helyébe a felettes én lép, amely azután ugyanúgy figyeli, irányítja és fenyegeti az ént, mint előbb a szülők a gyermeket.” (GW 15: 68. o.)

A bensővé tétel meghatározó mozzanata az azonosulás (Identifizierung), melynek során a gyermek azonosul szüleivel, később nevelőivel. A felnőtt én és a felettes én kialakulása úgy megy végbe, hogy a gyermek mintegy bekebelezi az őt nevelő személyek énjének, felettes énjének fontos darabjait, azok a gyermek személyiségének részévé válnak. „E folyamat alapja az úgynevezett azonosulás, amelyen az énnak egy idegen énhez való hasonulását értjük, minek következtében azután az első én bizonyos szempontból úgy viselkedik, mint a másik, utánozza azt, s bizonyos mértékben felveszi magába. Nem ok nélkül hasonlították össze az azonosulást az idegen személy orális, kannibalisztikus bekebelezésével.” (GW 15: 69. o.)

A felettes én – Freud által bemutatott – genezise, az identifikáció folyamata magyarázatot kínál arra a kérdésre, hogy a felettes én miért éppen a fent felsorolt vonásokkal rendelkezik. Az azonosulás ugyan nem olvasztotta be teljesen az énné a szülők és nevelők vonásait, hanem ezek bizonyos mértékig elkülönülve, ám mégis az énnel azonosságot képezve jelennek meg a lélekben. Ez az elkülönültség lehetőséget biztosít arra, hogy a *felettes én megfigyelőként reflexív viszonyba kerüljön az énnel*. A szülőből mint külső megfigyelőből belső megfigyelő válik, amely ráadásul tovább hordozza a szülő által képviselt értékeket, minek következtében *e belső megfigyelő egy-*

ben bírói és cenzori funkciót is vállal, amely – a szülőhöz hasonlóan – adott esetben utasításokat ad, ítélkezik és büntet.

E folyamat döntő eleme tehát az, hogy a felettes én önálló instanciává fejlődik, ám ez az elkülönültség és önállóság nem jelenti azt, hogy a felettes én ne lenne az illető személy identitásának konstituens eleme. Az azonosulás fogalma éppen arra utal, hogy a felettes én az önazonosság lényegi mozzanatát jelenti; a felettes én ugyanis többek között éppen azokat a normákat tartalmazza, melyekkel az illető személy azonosítja magát. A felettes én cenzori funkciója hangsúlyossá teszi az én és a felettes én összetartozását. A cenzor ugyanis éppen azt számúzi a tudatos énből, ami nem kompatibilis az általa elfogadott normativitással. Amint Freud hangsúlyozza is, az ént „a szintézisre, a lelki tartalmak és folyamatok összegzésére és egyöntetűvé tételére való törekvés” jellemzi. (GW 15: 82. o.) Az én tehát önmagával és a felettes énnel is egységre törekszik, persze ennek az egységnek a megteremtése a másik két tényező, a külvilág és az úgynevezett ősvilági, illetve más fordításban ösztön-én (Es) erőteljes befolyása miatt egyáltalán nem egyszerű.

Freud a felettes én és a lelkiismeret bizonyos elemeinek tudattalan voltát is a felettes én genesisével hozza kapcsolatba. A felettes én kialakulásában kiemelten fontos szerepet játszik az úgynevezett Ödipusz komplexus, amely, mint jól ismert, egy korai szerelmi háromszög fellépéséből származik, amely a fiúgyermek, az anya és az apa között bontakozik ki. A konfliktus lényege az, hogy – fiúgyermek esetében – a fiú vetélytársat lát az apában és emiatt ambivalens érzésekkel viseltetik iránta: szereti mint apját, gyűlöli mint vetélytársát, továbbá fél is tőle, mint aki rendelkezik az ő jóléte és biztonsága fölött. Az apa által közvetített értékek, normák bensővé tétele ebben az ambivalens érzelmi szituációban történik. A bensővé tett normák és az apa jóindulatának elvesztésétől való félelem mind abba az irányba mutatnak, hogy a gyermek száműzze a tudatából azokat az érzéseket, melyeket az apa mint vetélytárs ellen érez. A felettes én cenzori funkciója lép működésbe és elfojtásra kerülnek azok az ösztönrezdületek, melyek az anya iránti szerelem és az apa elleni gyűlölet érzését szolgáltathatnák meg. A kialakuló felettes én kiszorítja a tudatból ezeket az érzéseket, ám ezáltal ő is részben a tudattalan birodalmához tartozik: „a felettes én belemérül az ősvilágba, ösztön-énbe; mint az Ödipusz-komplexus öröksége intim összefüggésben van azzal” (GW 15: 85. o.).

A felettes én cenzori működése következtében az ösztöntörekvéseink egy része nem válhat tudatosszá, azok ugyan jelen vannak a lelkünkben és kifejtik a hatásukat, de mivel nem legitimek, nem egyeztetethetők össze a felettes énünk által képviselt normákkal, ezért a felettes én megtagadja tőlük a tudatosodás lehetőségét. Annak következtében, hogy a felettes én olyanokat is „tud” rólunk, amiket mi magunk nem tudunk, a felettes én nem tudatosult része olyan büntudat forrásává válhat, amely szintén tudattalan. A tudattalan büntudat sokszor igen erős lehet és komoly neurotikus panaszok forrásává

válhat; ahogy Freud *Az ősvilági és az énben* fogalmaz: „Elemzéseimben rájöttem, hogy vannak emberek, akiknek önkritikája és lelkiismerete [...] tudattalanok és mint ilyenek a legfontosabb hatásokat váltják ki [...]. Ez az új tapasztalat arra készítet, [...] hogy jobb kritikai belátásunk ellenére *tudattalan bűntudatról* beszéljünk. [...] e tudattalan bűntudatnak a neurózisok nagy számában ökonómiailag döntő szerepe van és a legerősebb akadályokat gördíti a gyógyulás útjába.” (GW 13: 254. o.)

A tudattalan bűntudatnak nem csupán az az oka, hogy a felettes én mint cenzor olyan ösztönrezdületekkel szembesül, melyek a lelkiismeret szerint bűnös természetűek, hanem az egyik alapösztön, az úgynevezett destrukciós ösztön, vagy más néven halálösztön is szerepet játszhat a tudattalan bűntudat kialakulásában. A destrukciós ösztön ugyanis,⁶⁶⁶ ha nem talál külső tárgyat, amely segítségével az energiái levezetődne, befelé fordul, öndestrukcióvá alakulhat át. Ekkor „aztán a felettes én munkába állásával tetemes mennyiségű agressziós ösztön rögződik az én belsejében és fejt ott ki önromboló hatást.” (GW 17: 72. o.) A tudattalan bűntudat a befelé fordult destrukciós ösztön energiáit felvéve kóros mértékben felerősödhet. Ezért Freud „a destrukciós ösztön kifelé fordulását” egyenesen „elengedhetetlennek” tartja „az egyén életben maradásához” (uo.).

A tanulmányom befejező részében válaszolni szeretnék a kérdésre: milyen koncepcionális okai vannak, hogy Freud részben tudattalannak tekinti a lelkiismeretet? Három fő okot lehet megemlíteni. 1.) Freud a lelkiismeretet egy önálló lelki instancia, a felettes én egyik alapfunkciójaként írja le. Az emberi identitás Freud által kidolgozott kétpólusú leírása⁶⁶⁷ alkalmat ad arra, hogy olyan lelki folyamatok is tudattalannak bizonyuljanak, mint a lelkiismeret. 2.) Azáltal, hogy Freud az egyik énpólusnak, a felettes énnel cenzori funkciót is tulajdonít, nem csak lehetségessé, hanem szükségessé is tette, hogy a lelkiismeretet részben tudattalanként ábrázolja. 3.) Freud a kétpólusú ént energetikailag az ősvilámihez, annak eredetileg tudattalan ösztönvilágához kapcsolta. Ezek az ösztönök, különösen a destrukciós ösztön tudattalan energiaforrásként szolgálhat a lelkiismeretfurdalásnak, bűntudatnak.

1.) Freud a felettes ént, illetve a lelkiismeretet olyan lelki instanciaként ábrázolta, amely azonosulások sorozata révén jön létre és amely az én azonosságának mintegy kívülre helyezett őre és biztosítója. A felettes én

⁶⁶⁶ A destrukciós, vagy halálösztönt Freud az első világháború után vette fel az ösztöntanába – lásd *Jenseits des Lustprinzips* című írását (GW 13: 3-69. o., v.ö. Jones *Sigmund Freud élete és munkássága*, Európa, Budapest, 1983: 504. skk. o., Sulloway *Freud, a lélek biológusa*, Gondolat, Budapest, 1987: 393. skk. o.).

⁶⁶⁷ Az én és a felettes én freudi megkülönböztetését véleményem szerint csak úgy lehet plauzibilisen értelmezni, ha mindkettőt viszonylag önálló éncentrumnak tekintjük.

működésének egyik döntő funkciója az én identitásának a fenntartása. Figyelemre méltó, hogy *Freud az én azonosságát éppen az én megosztottsága révén próbálja biztosítani*. Klinikai eredményei, tapasztalatai és előfeltevései alapján szükségesnek látja, hogy az énben működő reflexív viszonyt két pólus, sőt két, bizonyos mértékig önálló szerveződési centrum közötti viszonyként mutassa be. Az én azonosságát egy második, önálló energiaforrással és saját értékelési móddal rendelkező én is biztosítja.

A felettes én önálló instanciaként való felfogása több szempontból is érthető. Ahhoz, hogy értékelhessük a bennünk lejátszódó folyamatokat, érzéseket, mindenképpen szükségünk van egy olyan *kiépített pozícióra*, amely *rálátást biztosít* a lelki rezdületeink, gondolataink, döntéseink egészére. Nem véletlen, hogy Husserl is egyenesen énhasadásról beszélt, amikor a fenomenológiai redukció révén a reflexió feltételeit megpróbálta létrehozni. Továbbá a társadalom által közvetített normákat – még abban az esetben is, ha azokat elfogadtuk – célszerűnek tűnik külön, önálló mozzanatnak tekinteni, hiszen ezek általános érvényűségként adóttak számunkra és ezért más szinten kell hogy megjelenjenek, mint azok a lelki dolgok, melyekre vonatkoznak. A hierarchikus rétegzettség a normák létéhez hozzátartozik.

Az önreflexió és az általánosozóhoz való viszony önálló instanciaként való értelmezése nem csupán az önazonosság dinamikus felfogásához járul hozzá, hanem abban is szerepet játszik, hogy a freudi koncepcióban a felettes én és a lelki ismeret bizonyos elemei tudattalanok lesznek. A felettes énnel tulajdonított cenzori funkció elképzelhetetlen e lelki instancia önállóságának tételezése nélkül. A destrukciós ösztönök befelé fordulásához is szükségesnek látszik a felettes én szerepe, amely eleve egy külső *hatalom* belsővé tételével alakult ki.

2.) A cenzori funkció már eleve tartalmazza a nem tudás mozzanatát. Ha egy országban cenzúra működik, akkor annak tevékenysége – részben legalábbis – szükségszerűen titokban kell hogy maradjon. Ha ugyanis nyilvánosságra kerülne, hogy mit cenzúráztak, akkor a cenzúra értelmét vesztené. Magáról a cenzori tevékenységről sokaknak lehet tudomásuk, de a cenzúrázott anyag mibenlétét csak a cenzorok és megbízóik ismerhetik. Hasonlóképpen a lélekben végbemenő cenzúrának is tudattalannak kell maradnia – a cenzúrázott lelki tartalmakat illetően mindenképpen.

A lélekben végrehajtott cenzúra az én identitásának erősítését szolgálja: azokat az emlékeket, korábbi döntéseket, érzéseket, ösztönrezdületeket szorítja ki a tudatunkból, melyek *ellentmondanak az önazonosságunknak*. A cenzúra a felettes én és az én kapcsolatát védi, megakadályozza, hogy feloldhatatlan feszültségek lépjenek fel a bekebelezett és elfogadott normáink és a tudatos lelki tartalmaink között. A cenzúrát gyakorló felettes énnel mintegy két arca van, egyiket a tudatos én felé fordítja és az úgynevezett „magasabb szempontokat”, szép elveket, az önképünk idealisztikus és az általánossal összekapcsolódó szempontjait jeleníti meg. A másik arca viszont a

tudattalan tartományok felé tekint, és azt fürkészi szigorúan, hogy nem veszélyezteti-e egy tudatosuló lelki tartalom az én és a felettes én közötti békét.

3. A cenzori funkcióval igencsak ellentétesek azok – a destrukciós ösztön befelé fordulásával kapcsolatos – folyamatok, melyek a lelkiismeret kóros megerősödéséhez és a tudattalan büntudat kialakulásához vezetnek. A felettes én mint cenzor ugyanis éppen az ént védi az ősválami felől érkező káros behatolásoktól, az ősválami egyik alapösztöne, a destrukciós ösztön viszont éppen ezt a véderőművet foglalja el és fordítja az én ellen azokat az eszközöket, melyekkel éppen ezen ösztönök ellen kellene védekeznie. Szinte paradox helyzet áll így elő, hiszen a destrukciós ösztönt eredetileg éppen felettes én tartja kordában és akadályozza meg hogy gátlástalanul kifelé irányítsuk. Ha ez túl jól sikerül, akkor ugyanezek az ösztönök mintegy hátra támadják szegény cenzort, aki aztán fojtogatni kezdi védencét, az ént.

E paradoxont, ha jól látom, Freud úgy próbálja föloldani, hogy a felettes én és a lelkiismeret kialakulásának kezdeti, még képlékeny viszonyai közé teszi a büntudat kóros növekedésének eredetét. Az éppen kialakuló felettes én az energiáit valószínűleg a szülők elleni agresszióból nyeri és ez az ösztönlevezetési út aztán a későbbiekben is rendelkezésre áll (v.ö. *GW* 15: 116. sk. o.). Magyarul: azt az energiát használja a felettes én a kialakulásakor, melynek kordában tartása később a feladata lesz.

Most már könnyen érthető az előadás elején idézett Freud-mondat. „A normális ember nem csak sokkal erkölcselenebb, mint ahogy hiszi, hanem sokkal erkölcsösebb is, mint ahogy tudja.” A mondat első fele a felettes én cenzori működésére utal, amely az erkölcselennek számító gondolatainkat, törekvéseinket gondosan kicenzúrázza a tudatos énünkből. A második rész viszont az öndestrukció jelenségére hívja fel a figyelmet, amikor a felettes én oktalanul gyötör bennünket, mert a destrukciós ösztönünk nem talált más irányú levezetést. Ami közös a két esetben, az az *öncsalás* mozzanata. Ha röviden megfontoljuk, hogy a freudi lélekfelfogás mely mozzanatai teszik elméletileg lehetővé, hogy a lélek *önmagát becsapva* hozzon létre egészséges, illetve beteg egyensúlyi állapotokat a környezetével és ösztöneivel, akkor két fő szempontot lehetne megemlíteni.

Az egyik ilyen szempont jól ismert, Freud az ősválami megkülönböztetésével egész lelki tartományt jelölt meg, amely nem tudatos – olyan hatások kiindulópontja, melyek teljesen, vagy legalábbis nehezen hozzáférhetőek a tudatos én számára. A másik szempont a gondolatmenetünk szempontjából fontosabb szerepet játszik. Az énen belüli megkülönböztetés és a felettes én cenzori funkciója is az öncsalás bizonyos módjait teszi lehetővé. Figyelemre méltó, hogy ebben az esetben a lelkiismeret, pontosabban a jó lelkiismeretre való törekvés szolgál az öncsalás alapjául. A külön énfunkcióként intézményesített lelkiismeret kettős szerepben lép föl: míg a tudatos én felé az elfogadott normák ideális világát mutatja, mintegy azt állítva, tessék, ilyen

nagyszerű ember vagy, ám eközben megpróbálja kiszorítani azokat a tudattartalmakat, melyek e normáknak ellentmondanak.

A freudi elmélet alapján talán megfogalmazhatunk egy hipotézist, amely az öncsalás és élethazugság problematikájának tematikus, fenomenológiai vizsgálatakor használhatunk fel. A hipotézis így hangzik: *az öncsalás fenomenjét akkor tudjuk meggyőzően leírni és magyarázni, ha a lélekben több énszerű szerveződési centrum létét tételezzük fel.* Énszerű centrumon pedig olyan szerveződést értünk, amely képes önállóan mérlegelni és dönteni, továbbá saját információs bázissal rendelkezik. E hipotézis átfogó vizsgálatára itt nincs mód, ám röviden kísérletet szeretnék arra tenni, hogy Heidegger mindennapiság-analízisét e hipotézis vonatkozásában megvizsgáljam.

A mindennapi uralmi viszonyok Heidegger szerint elsősorban abban az egymást szemmel tartó, egymásra ügyelő magatartásban nyilvánulnak meg, mellyel együtt élő emberek valamely csoportja⁶⁶⁸ saját tagjait mintegy besimítja, beintegrálja magába. A mások által elfogadott és követett életértelmezés ezen ügyelő magatartás következtében normativitássá⁶⁶⁹ válik, mely kényszerítő erővel lép fel a csoport tagjaival szemben. *Az együtt élő emberek egyszerre áldozatai és tevőleges támogatói ennek az uralmi viszonyrendszernek.* Mások mindennapi uralmának egyik jellegzetes megnyilvánulása, hogy az mindenfajta nagyságot és egyedit megpróbál legyalulni, kiküszöbölni – ezt nevezi Heidegger *nivellálásnak* (Einebnung). Az egymás feletti uralom gyakorlásának legfőbb terepe pedig a *nyilvánosság*.⁶⁷⁰ A nyilvánosság személytelen hatalma Heidegger szerint olyan erős, hogy benyomul az egyes ember személyes világába, s ott mintegy alanyként viselkedik. Ezt a sajátos jelenséget, amikor a mások által képviselt értelmezések *belsővé válva* átveszik az uralmat az egyes emberben, Heidegger a „das Man” (akárki) fogalmával próbálja leírni. Az akárki tulajdonképpen önmagunk helyébe lép, s így szinte alannyá válva fejt ki a közösen elfogadott értelmezés és életvezetés hatalmát.

⁶⁶⁸ „A 'mások' nem annyit jelent: mindenki rajtam kívül, mindazok, akik közül az én kiválik; éppen ellenkezőleg, a mások azok, akiktől az ember többnyire *nem* különbözteti meg magát, akik között az ember maga is ott van.” (Sein und Zeit, Niemeyer, Tübingen, 1993. 118. o., továbbiakban SZ) „Ami döntő, az csak a másoknak, az ittlét mint együttlét által már észrevétlenül elfogadott, fel nem tűnő uralma.” (SZ: 126. o.)

⁶⁶⁹ Robert Brandom a normativitás problémáját középpontba állítva értelmezi a *Lét és időt*, s ezen belül az autenticitás/inautenticitás kérdését (v.ö. Brandom *Tales of the Mighty Dead: Historical Essays in the Metaphysics of Intentionality*, Harvard University Press, 2002. 328., 347. o.).

⁶⁷⁰ „Távolságtartás, átlagosság, nivellálás – konstituálja az akárki létmódjaként azt, amit 'a nyilvánosságként' ismerünk. Mindenekelőtt ez szabályoz minden világ- és ittléértelmezést, és mindenben igaza van.” (SZ: 127. o., v.ö. GA 64: 27. o., a további – GA-val jelzett – Heidegger idézetek a *Gesamtausgabe*, Klostermann, Frankfurt am Main, megfelelő köteteiből származnak).

„Ebben a fel-nem-tűnésben és kontúrtalanságban fejti ki az akárki a maga tulajdonképpeni diktatúráját. Úgy élvezünk és szórakozunk, ahogy *akárki* élvez; úgy olvasunk, úgy ítélünk irodalomról és művészetről, ahogy *akárki* lát és ítél; a 'nagy tömegből' is úgy vonulunk vissza, ahogy *akárki* visszavonul; 'felháborítónak' találjuk, amit *akárki* felháborítónak talál.” (SZ: 126. sk. o.)⁶⁷¹ Figyelemre méltó, hogy a heideggeri leírás szerint az akárki önálló éncentrumként működik: helyettünk élvez, lát, ítél, vonul vissza, háborodik fel. Az akárki részben átveszi az én funkcióit,⁶⁷² *önálló megismeréssel és akarattal rendelkezik, s ezáltal az egzisztencián belüli uralmi viszonyok egyik fontos tényezőjévé válik.*

Az akárki olyan szerveződési központtá alakul az emberi egzisztenciában, amelynek egyik fontos funkciója, hogy elhárítja az önmagunkkal való szembesülés módjait, az akárki-önmaga az öncsalás ágenseként funkcionál. „Az akárkiben való feloldódás a közfelfogás uralmát jelenti. A felfedett és a feltárt (das Entdeckte und Erschlossene) a fecsegés, a kíváncsiság és a kétértelműség révén az eltorzítottság és elzárttság módusában (im Modus der Verstelltheit und Verslossenheit) áll. [...] A létező nem teljesen rejtett, hanem éppen felfedett, de egyúttal eltorzított is, megmutatkozik – de a látszat módusában. [...] *Az ittlét, mivel lényegszerűen hanyatló, létszerkezete szerint a 'nem-igazságban' van.*” (SZ: 222. o.) Az akárki által szerveződő értelmezések, nyelvi képződmények olyan sémákat kínálnak, sőt kényszerítetek az emberi ittlétre, amelyek hamis önképet, torzított önértelmezést tartalmaznak. Heidegger a torzítás, elállítás és elfedés fenoménje mellett az elhomályosulásról (Verdunkelung) is beszél: „ezekkel az ittlét elzárja magát önmaga elől (mit denen sich das Dasein gegen es selbst abriegelt).” (SZ: 129. o.)⁶⁷³

Heidegger szerint az ember lényegszerűen e torzított értelmezések hatalmában áll és ezekkel szemben, ezekkel küzdve tud csak önmagává válni.⁶⁷⁴ E küzdelem soha sem érhet véget, „az ittlét *fakticitásához* tartozik az elzárttság

⁶⁷¹ „A mindennapiságban senki sem önmaga. Hogy micsoda ő, s miként van – az épp a senki: egyik sem, és mégis mindannyian együtt. [...] Ez a senki, mely minket magunkat a *mindennapiságban* él: az 'akárki'. Az akárki azt mondja, az ember azt hallja, az ember odavan érte, az ember törődik vele.” (GA 64: 113. o.)

⁶⁷² Heidegger persze egyáltalán nem az én kifejezést, hanem a Selbst – Man-selbst ellentétpárt alkalmazza: „A mindennapi ittlét önmagája az *akárki-önmaga* (Man-selbst), melyet megkülönböztetünk az *autentikus*, azaz magunk által megragadott *önmagától*.” (SZ: 129. o.)

⁶⁷³ Az „Abriegelung” kifejezés Heidegger 1921/22-es előadásában a hanyatlás leírásának fontos kategóriájaként szerepelt (v.ö. GA 61: 105. o.).

⁶⁷⁴ „Az ittlét sohasem képes megszabadulni ettől a mindennapi értelmezettségétől, hiszen belenőtt. Benne és belőle és vele szemben valósul meg minden igazi megértés, értelmezés és közlés, újrafelfedés és új elsajátítás.” (SZ: 169. o.)

és az elfedettség. E tétel teljes egzisztenciál-ontológiai értelme: 'az ittlét igazságban van' éppoly eredendően azt is jelenti: 'az ittlét a nem-igazságban van'." (SZ: 222. o.) Az akárkiként szerveződött éncentrum a társadalom belsővé tett normáit kényszeríti ránk, az ezáltal közvetített hamisság szükségképpen része önértelmezésünknek. Ez persze nem jelenti azt, hogy nincs mozgástér az emberi egzisztencia számára, ám az autentikus önmagunkért folytatott küzdelem Heidegger szerint soha nem juthat nyugvópontra: elvileg befejezhetetlen.

Az ember természetének freudi, illetve heideggeri leírása természetesen sok lényeges szempontból jelentősen különbözik: Heidegger következetesen és módszeresen elutasítja a biologizmust,⁶⁷⁵ Freud ellenben igencsak ambivalensen viszonyul ehhez a kérdéshez,⁶⁷⁶ a heideggeri fenomenológia nem használja a tudattalan fogalmát, mely a freudi pszichoanalízis kulcseleme, a két szerző lelkiismeret-felfogása alapvetően eltér egymástól;⁶⁷⁷ mégis, vizsgált kérdésünk szempontjából tagadhatatlan a párhuzam: az öncsalás fenoménjét mindkettőn olyan második éncentrum bevezetésének segítségével értelmezték,⁶⁷⁸ amelynek az önállósága igen nagy: mind a felettes én, mind pedig az akárki önálló megismeréssel és akarattal rendelkezik, amely képes háttérbe szorítani, elnyomni „igazi önmagunkat”.

A LELKIISMERET FELMENTÉSE

UNGVÁRI-ZRÍNYI IMRE

A lelkiismeret fogalma az etikai reflexió alapvető jelentőségű fogalmainak egyike, amely a morális öntudat szinonimájaként és a gyakorlati okosság (phronészisz) hordozójaként összekapcsolja az erkölcsfilozófia etikai és morálfilozófiai szintjét. A lelkiismeret felmentése szándékosan kétértelmű cím, ugyanis úgy véljük, hogy a lelkiismeret korszerű elméletének megalkotásához ki kell vonnunk a lelkiismeret-értelmezést a korábbi teológiai,

⁶⁷⁵ V.ö. pl. SZ: 10. §.

⁶⁷⁶ V.ö. pl. Sulloway már idézett informatív könyvét

⁶⁷⁷ A különbségeket még hosszan sorolhatnánk.

⁶⁷⁸ Heidegger esetében további elemzést igényel, hogy az önmaga (Selbst) és az akárki-önmaga Man-selbst megkülönböztetését mennyiben, illetve milyen megkötésekkel lehet két éncentrum tételezésének tekinteni. E tematikához lásd két korábbi írásomat: „Szabadság és önazonoság Husserlnél és Heideggernél”, In: *Világosság* 2003/5-6. és „Döntés, sors és önazonoság összefüggései a *Lét és időben*”, In: „*Szabad ötletek*” Szőke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól, Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2005.